

crkva u svijetu

RAZGOVORI

POVIJESNA SJEĆANJA I AKTUALNA RAZMIŠLJANJA PRED
JEDNIM ZNAČAJNIM TEODICEJSKIM TORZOM SV. TOME

Juraj Božidar Marušić

Sedamstota obljetnica smrti sv. Tome Akvinskog (1274—1974) prigoda je za komemorativne napise. Takav je i ovaj naš, kojem je, čini nam se, tema svakako zanimljiva s teodicejsko-povijesnog stajališta, a usudujemo se ponadati i zanimljivosti ponekog aktualnog razmišljanja, jer će se ono ovog puta od nositi gotovo isključivo na naše domaće ugledne auktore, u skladu s najnovijim tendencijama, da svaki narod treba da nastoji dati vlastiti doprinos općoj stvari.

I — O LICU I NALIČJU TEODICEJSKOG ISTRAŽIVANJA

Vrijedno je, čini nam se, prije svega upitati se: zar teodicejsko umovanje, filozofiranje, povijesno ili bilo kakvo, Tomino ili bilo čije, makar i u jubilarnoj prigodi, ne znači ipak nekako gubitak vremena (ovog našeg koje tako 'brzo teče!), kad se tako često i već dosta dugo vremena isticalo a i još ističe (makar u najnovije doba ima i ponekih promjena tog stava), i na vrlo odgovornim mjestima teističkog kruga, kako suvremeni ljudi nemaju, ili sve manje imaju interesa za nekog dalekog, umom i razumom doumljenog, »filozofskog boga« — pa im, kaže se, mjesto tog filozofskog umovanja i doumljivanja (možda čak ponekad vrlo bliska »nadmudrivanju«!) treba radije živom biblijskom riječju neposredno navješćivati objavljenog i utjelovljenog Boga — Stvoritelja, Oca i Spasitelja.

1. Doprinos boljem razumijevanju teističkog i ateističkog humanizma

Odgovor na gore postavljeno pitanje mogao bi, čini nam se, biti po prilici ovakav: očito, mnogi suvremeni sljedbenici ateističkog humanizma (u svijetu i u nas) nemaju ili sve manje imaju interesa (kad je već riječ o tome) za bilo kakvog »boga«, ni filozofskog ni biblijskog. Ako je pak riječ o našim prilikama, tada je to u prvom redu marksistički humanizam, koji smatra da suvremeni čovjek sve više osjeća sposobnost, doraslost da sam svjesno svoju sudbinu uzme i ima isključivo u vlastitim rukama, te sve manje osjeća potrebu ovisnosti o nekom boljemu i moćnijem izvan sebe.

Nekako sličan osjećaj samosvijesti imaju, recimo, već milenijima budisti (spominjemo još taj geografski od nas vrlo dalek i od marksizma vrlo heterogen primjer ateističkog humanizma), koji bez pomisli na postojanje »Boga« i odnos prema njemu, osjećaju snagu da spoznaju i u životu ostvare čak i neke od vrhunskih vrednota teističko-kršćanske asketike (siromaštvo, poslušnost, čistoća), ili da se, recimo, u najnovije vrijeme, za ostvarenje svojih ideala pravedna mira, sami zivi spale (kao što su nekad kršćani s tribina rimskih amfiteatara sami skakali u arenu među divlje zvijeri).

Sve humaniste, teističke i ateističke, ujedinjuje neka osnovna spoznaja i osjećaj humanosti (izražena, recimo, riječju »brat«, »drug«!), iz čega — kao iz moćnog debla grane i grančice — izrastaju uvijek nove, jače, bolje, bogatije i raznolikije manifestacije života.

Ipak se događa, da (a)teistički humanisti ne smatraju uvijek, recipročno, (a)teizam, recimo slikovito, ni dalekim, bijelim beskorisnim oblačkom koji plovi nebom bez kapi kiše i bez veze s onim zajedničkim stablom humanizma, niti teškim, bliskim, kišom bremenitim oblakom koji će natopiti zemlju da ono stablo bolje raste.

Ne bi se, naravno, moglo reći ni da se gore spomenuti humanisti pribijavaju ubitačnog, razornog groma iz onog oblaka, jer uz takvu bojazan taj grom već ne bi imao što ni pogoditi — ono zajedničko stablo bi već bilo suho.

Promijenimo dakle sliku, pa onaj grom zamijenimo s malim crvićem, koji negdje u nekoj pokrajnoj grančici onog stabla nešto ruje i gricka. Priznati prisutnost takva crvića, na sadašnjem stupnju razvoja ljudskog društva, vrlo je realno. Stablo raste i plodove donosi, makar crvić gricka, ali uvijek postoji bar potencijalna opasnost da se usmjeri i na koju podeblju granu.

Racionalno provjeravanje, istraživanje (a)teističkih postavki, tj. takvo koje se zasniva samo na sposobnosti čovječjeg uma i razuma (bez pomoći Objave), iako ne može onog crvića lako i naprečac ubiti — može ga bar učiniti manje virulentnim, a to je već dobro.

Potrebu što boljeg međusobnog upoznavanja (a)teističkih postavki osjetila su, čini nam se, u našoj sredini i dva ugledna subesjednika: B. Bošnjak, marksistički humanist, i M. Škvorc, kršćanski humanist — i u svom poznatom (čak nekako spektakularnom, dakle možda manje pogodnom za znanstveno mirno obrazlaganje) dijalogu dali su znatno mjesto toj teodicejskoj tematici.¹

2. Štetan alibi za unutrašnje slabosti teističko-teodicejskog obrazlaganja

Prvi vatikanski sabor upozorio je (čak u obliku definicije!), kako treba smatrati da je čovječji um i razum sposoban da sam, vlastitom snagom (tj. bez pomoći Objave), idući od učinka k uzroku, spozna postojanje Boga, stvoritelja i gospodara svijeta.

Ljudska misao već tisućama godina bavi se teodicejskim istraživanjem, u pričama, pjesmama... filozofijskim djelima. Gore spomenuto upozorenje zahvaća sve te aspekte i metode — ali je ipak, čini se, primarno upravljeno na onaj znanstveno-teodicejski.

Međutim, teodicejska znanost, kako nam se čini, poslije tog upozorenja, u odnosu na dotadašnju, nije mnogo napredovala, makar je to, uz ostalo, tražio i napredak drugih znanosti (fizike, astronomije...) s njom stoljećima usko povezanih, te je, čini nam se, zbog toga sve britkija bivala oštrica opomene: non progredi est regredi.

Ta slabost ne rijetko se prikrivala tim što se jače isticalo, kako unutrašnju vrijednost teističko-teodicejskog obrazlaganja ne treba olako mjeriti njegovim psihološkim uspjehom, jer taj, kaže se, može izostati kad naiđe na zapreku kod onih koji se »boje Boga kao suca«.

Međutim, pri tome se isto tako često mimoilazila mogućnost da bude i obratno, te psihološki uspjeh u gore spomenutom slučaju ne bude trebalo uvijek pripisati unutrašnjoj snazi obrazlaganja, koje bi moglo biti i slabije u onih koji, ne pazeci dovoljno kritički na siromaštvo premisa i veza među njima, prebrzo se i olako hvataju bogata zaključka, ako taj kaže da postoji Bog od kojeg bi oni, po njihovu mišljenju, trebali dobiti veliku nagradu za djela koja su učinili.

Poslije Drugog vatikanskog sabora i poslije dviju, kako nam se čini, izuzetno velikih i vrijednih enciklika dvaju posljednjih papa, *Pacem in terris* i *Popu-*

¹ Taj trosatni dijalog pred oko 2.500 slušača objavljen je dogovorom obaju subesjednika u posebnoj knjižici: *Marksist i kršćanin*, dijalog prof. Branka Bošnjaka i prof. o. Mije Škvorca o nekim temama knjige: *Filozofija i kršćanstvo*, Zagreb, 1969.

lorum progressio — mnogim ateističkim humanistima (posebno marksistima) sve češće se i sve lakše, priznaje ono, što im je prije tek manji broj i uz znatne teškoće priznavao, naime ne samo subjektivna »bona fides« (da iskreno slijede svoju savjest želeći činiti dobro), nego i stvarna, objektivna vrijednost mnogih njihovih humano-etičkih spoznaja, postavki i ponašanja (nerijetko i herojskog!) — pa takvi, naravno, ne bi trebali imati emocionalno-psiholoških motiva da zatvaraju oči za vrijednost nekog racionalno-teističkog obrazlaganja, ako ta postoji.

3. Teodiceja kao odvratno strašilo

Pri teodicejskom istraživanju ne treba, čini nam se, kvalitet olako žrtvovati kvantitetu, to jest izgleda da nekako više vrijedi čak i dobro obrazložena sumnja, da bi ovaj naš tvarni svijet mogao biti sam sebi dovoljan, nego lošije obrazložena postavka o njegovoj nesumljivoj ovisnosti o nekom transcendentnom biću, imajući stalno pred očima staro načelo: *qui nimis probat, nihil probat*.

Međutim, ni uspjelo teodicejsko-teističko obrazložjenje postavke o postojanju onog transcendentnog bića, stvoritelja i gospodara svijeta, ne bi moglo pomoći boljem razumijevanju teističkog i ateističkog humanizma — ako se ne bi izbjegle, ili bar bitno potisnule, negativnosti koje bi mogle pratiti baš takve spoznaje.

Pokušat ćemo tu našu misao izraziti jednom slikom koju nam sugerira sv. Pismo kad kaže, da je »vjera bez dobrih djela mrtva«.

Goli kostur čovjeka neka nam bude slika racionalno-teističke spoznaje postojanja onog transcendentnog bića; meso oko tog kostura — slika etičko-moralnih racionalnih spoznaja; život tog tijela — slika dobrih djela po onim etičko-moralnim spoznajama.

Snažan kostur mesom popunjen, to jest lijepo građeno tijelo, ali bez života je — lješina! A zna se, ljudi ne vole susret s lješinama, podnose ih vrlo teško i vrlo kratko u svojoj blizini. Goli, suhi kostur bez mesa — još veće je strašilo!

Za odnos teističkog humanizma prema ateističkom, za teističkog partnera bi osobito bilo nepovoljno, ako bi on — u usporedbi s ateističkim — makar jasno, čvrsto i s oduševljenjem, ali sa zakašnjenjem racionalno spoznao neke etičko-moralne vrednote, koje su ranije kod njega bile tretirane kao protivne njegovu pojmu racionalno spoznatog transcendentnog vrhovnog bića (a možda čak i protivne loše protumačenom tekstu Biblije).

Takav vremenski raskorak između teodicejskih i etičko-moralnih racionalnih spoznaja, mogao bi, dok traje, onom odvratnom golom mrtvačkom kosturu dodati čak — mrtvačku kosu (kako je to bilo, recimo, s »teodicejom« Moloha), što bi, naravno, bila provokacija za antiteizam!

Za teističkog partnera, naravno, bilo bi vrlo povoljno, kad bi on uranio s racionalnim etičko-moralnim spoznajama, kad bi umjesto »posadašnjenja« bio protagonist »posutrašnjenja«, kakav je bio, čini nam se, recimo P. Teilhard de Chardin (koji je i na Drugom vatikanskom koncilu bio jako prisutan, iako nije bio među živima).

Posebno je, mislim, interesantno i pažnje vrijedno, što Chardin proriče svijetlu budućnost vjeri koja bi bila rezultanta, sinteza dviju komponenata, dviju koordinata, od kojih bi »os Oy (vertikala, apsisa koordinatnog sistema, naša opaska) predstavljala jednostavno kršćansku — a os Ox (horizontala, ordinata koordinatnog sistema, naša opaska) jednostavno humanističku ili marksističku težnju.«²

Međutim, teodicejski kostur, tj. teodicejski aspekt njegove vertikale, makar se oko njega mnogo trudio, jedva što, čini nam se, pridonosi čvrstoći te vertikale, tako te neki, možda ipak nešto pretjerano, kažu kako po Chardinu »između materije i duha nema stvarne razlike«,³ što bi, naravno, značilo da je njegova teodiceja tek preambulum teologije »mrtvog boga«.

² Pierre Teilhard de Chardin, *Budućnost čovjeka*, preveo Drago Simundža, Split, 1970, str. 255; te su riječi popraćene bilješkom, za koju se ne vidi da je Chardinova, a u kojoj se kaže da je humanizam te horizontale »još u povojima«.

³ *Crkva u svijetu*, br. 2, 1971, 98.

4. Opravdanost i neke komparativne prednosti kozmološko-teodicejskog istraživanja

Mnogi veliki teistički mislioci, od najstarijih do naših vremena, nekršćanski i kršćanski, bavili su se teodicejskim istraživanjem, polazeći s raznih polaznih točaka, uglavnom dviju: od čovjeka ili od tvarnog svijeta van čovjeka.

Među one prve spada, recimo, dobrim dijelom i jedan od najvećih i najoriginalnijih kršćanskih filozofa, sv. Augustin, ili, recimo, na svoj način, Dostojevski — ali naša tema od nas traži da svratimo pozornost samo na onu drugu granu teodicejskog istraživanja, koja se (za razliku od one prve, psihoteodicejske) prikladno naziva kozmo-teodicejskom.

Kozmoteodiceja se temelji na ovoj, kako nam se čini vrlo opravdanoj postavci: *ako je tvarni svijet (van čovjeka) stvoren od nekog netvarnog transcendentnog bića i o njemu ovisan, tad mora biti znakova te ovisnosti.*

I korelativ toga: ako tih znakova ne bi bilo, tada bi to jako opteretilo i svako drugo, pa i psihoteodicejsko istraživanje.

Kozmoteodiceja je nekako »hladnija« (recimo u usporedbi s psihoteodicejom, kojoj je polazna točka sam čovjek, njegova želja za istinom, srećom, besmrtnošću...), dakle nekako prihvatljivija za one koji žele svesti na minimum sumnju, da na rezultate tog istraživanja, bili oni pozitivni ili negativni, utječe želja istraživača.

II — STAJALIŠTE SV. TOME I NAŠIH NEOTOMISTA — U RASKORAKU

Među velike mislioce koji su se bavili kozmo-teodicejskim istraživanjem spada i naš J. R. Bošković (1711-1787); prigodom 250. obljetnice njegove smrti pokušao sam taj njegov originalni rad, (koji je u skladu s njegovim originalnim poimanjem strukture tvarnog svemira) prikazati u radnji *Teodicejski putovi J. R. Boškovića*. Međutim, ovog puta naša tema od nas traži da svratimo pozornost samo na kozmo-teodicejske putove sv. Tome i naših tomista, ili bolje (kako ćemo vidjeti) neotomista.

1. »Skolastičnost« kozmoteodicejskih argumenata sv. Tome i naših neotomista

Čini nam se zanimljivim opaziti, kako je u prije spomenutom dijalogu Bošnjak-Škvorc kozmoteodiceja imala vidno mjesto inicijativom teističkog partnera, ali jedino u argumentu iz »reda u svijetu«, iz »shvatljivosti« tog reda, bez nastojanja da glavni Tomini kozmoteodicejski putovi, makar pohvalno spomenuti, uđu u dijalog, bilo u svom originalnom obliku, bilo u razradi naših neotomista.

To mi se čini vrlo indikativnim, kad je riječ o dijalogu s profesionalnim filozofom i pred slušateljstvom spremnim da čuje sve što je vrijedno na tom području, koje ima na dohvat ruke teodicejska djela naših auktora, da se tu produbi stvar kojoj se u dijalogu osjetila inicijalna vrijednost.

To mi se čini još indikativnijim, kad se uzme u obzir, da se dijalog vodio s materijalističkim partnerom, kojima je, od davnih pa do naših vremena, jedna od glavnih polaznih točaka: tvarni svijet i gibanje u njemu postoje oduvijek, bez početka — a kozmoteodiceja sv. Tome dopušta i to isto.

Ne okoristiti se u prijateljskom dijalogu takvom dodirnom točkom (bar u obliku dato sed non concessio), osobito u razradi naših uglednih tomista, koji uvijek izričito ističu kako im argumenti vrijede i za slučaj takve beskonačnosti, čini mi se nekako sličnim kao da bi čovjek s takvim partnerom sjedio za zajedničkim stolom, na koji je svatko iz svoje torbe stavio što je u njoj imao — a teistički partner zadržao u torbi, tj. u »školskim« tekstovima, nešto što se obojici sviđa. Kako pak nije moguće sumnjati u humanizam teističkog partnera, sama od sebe se nameće misao o potrebi preispitivanja vrijednosti onog što se ustručava staviti na stol.

2. Dileme o beskonačnosti uzročitih nizova u kozmo-teodicejskim argumentima naših neotomista

Evo niza tekstova, počevši (zbog posebnih razloga) s onim iz vjeronaučnog udžbenika za više razrede srednjih škola (u nas u upotrebi već mnogo decenija).

a) Dr. A. Ercegović u svojoj *Dogmatici* (Zagreb, 1932) u argumentu »iz opstojanja svijeta« — donijevši slikovit primjer evolucije svijeta: »mramor je postao od vapnenca, vapnenac od granita, granit od lave...« — kaže da tako i čitav svijet ima iza sebe niz uzroka, niz faza evolucije od kojih je postao — pa se pita: »Da li je taj niz uzroka beskonačan?«.

Odgovara: »Pojam ‚beskonačni niz‘ je protivurjeđe u sebi, kao što je protivurjeđe, kad bi netko rekao: ‚četverokutni trokut‘. Svaki niz mora imati početak...« (str. 11).

Zaključak tog argumenta je: mora postojati netvarni »prvi uzrok svijeta«. Odmah iza toga, u argumentu »iz gibanja svijeta«, donijevši slikovit primjer drvenih kuglica naslonjenih jedna uz drugu, koje se same od sebe ne mogu gibati, nego se giblju tako što posljednju gura preposljednja, a tu opet ona ispred nje... itd. — kaže: *Taj niz ne može biti beskonačan kao što nije beskonačan ni niz uzroka uopće (vidi gore)*« (ibid.) — To »vidi gore« odnosi se na prije navedeni citat o nužnosti da niz sukcesivnih uzroka (evolucija) mora imati početak, pa isto tako i niz simultano djelujućih uzroka (niz kuglica) mora imati početak.

b) Dr. A. Bauer u svojoj *Teodiciji* (Zagreb, 1918), govoreći o nizu sukcesivnih uzroka, za koji (slijedeći sv. Tomu) uzima slikovit primjer ljudi što rađaju jedan drugoga, kaže:

»Dopustiš li da je ovaj svijet vječan... ne možeš nikada doći do prvoga proizvedenoga uzroka, koji bi bio proizveden od bića neproizvedenoga... ali ni u ovom cijelom beskonačnom nizu ne bi nijedno biće imalo u sebi dovoljna razloga ni svojemu bivstvu ni svojoj uzročnosti, pa dosljedno ni cijeli niz; jer je svako biće u ovom nizu proizvedeno, dakle je i beskonačan niz proizveden od drugoga« (str. 19).

Govoreći pak o nizu simultano djelujućih uzroka, kaže: »Jer ako svako biće, koje giblje, samo zato giblje, što se samo giblje od drugoga (naša opaska: svaka kuglica gura onu iza sebe samo zato što nju gura ona ispred nje), imademo niz ovisnih uzroka. Kad bi ovaj niz ovisnih uzroka bio bez prvoga uzroka, onda bi osim zadnjega svi bili srednji uzroci, imajući uzrok nad sobom i pod sobom; a ovo je apsurdno« (str. 17) — ali odmah poslije toga nastavlja: »Ali, recimo, da je niz bića što se giblju, beskonačan, moralo bi ipak izvan ovoga beskonačnoga niza bivstvovati biće negibljivo, koje bi bilo posljednji razlog gibanja« (str. 17).

c) Dr. S. Zimmerman u svojoj knjizi *Religija i život* (Zagreb, 1938) govori ovako o nizu sukcesivnih uzroka: »Moji roditelji su uzrok moje egzistencije... a moji roditelji su... ovisni od svojih roditelja. Tako se taj lanac ovisnosti nastavlja: tko god je egzistenciju primio, kao da rukom pokazuje na drugoga, od koga je egzistenciju primio... a nemoguće je da egzistiriraju bića samo s primljenom egzistencijom... Dakle mora da egzistira neko biće s neprimljenom egzistencijom« (str. 205—206), — ali odmah nastavlja: »Ne bi mogao naše dokazivanje oboriti, tko bi pretpostavio, da svijet egzistira odvijeka (da nije nastao u vremenu). Jer svijet je promjenljiv i zato nenuždan, pa sve kad bi se odvijeka mijenjao, egzistira nenužno i prema tomu ima primljenu egzistenciju« (str. 207).

d) Dr. A. Ušeničnik *Izbrani spisi, IX*, Ljubljana, 1941) ovako govori o sukcesivnom nizu: »Ne pravimo da bi neposredni vzrok prigodnemu (naša opaska: kontingentnomu) bitju ne moglo biti drugo prigodno bitje... kako je napr. ta človek od drugoga človeka... Sedaj pa treba dobro preudariti, da bi nič ne pomagalo, če bi šli nazaj, in naj bi šli tudi v vso neskončnost...« (str. 44—46) — onda nastavlja: »Kje je torej za moje bitje zadostni vzrok? V celī umišljeni neskončni vrsti prigodnih bitij ga ni... moramo torej iti nad vrsto« (str. 97).

e) Dr. J. Janžeković (*Tomaževe poti do Boga*, Nova pot, 1—3, Ljubljana, 1959) govoreći zajedno o sukcesivnom i simultanom nizu kaže: »Če je vsako izmed bitij, ki so povezana v vrsto, gibanje sprejelo, tedaj ga je sprejela vsa vrsta, pa naj so njeni člani vsi v sedanjosti (naša opaska: simultano djelujući), ali naj si časovno slede (naša opaska: sukcesivno djelujući), naj jih je kočno število ali neskončna množica« (str. 8).

Zbog pomanjkanja prostora ne navodimo neke druge naše pisce, ali stvar od toga ne će trpjeti, jer se oni u problemu o kojem je riječ slažu s nekim od prije navedenih, a do potrebe bit će i posebno spomenuti.

Kod svih navedenih autora, koji o problemu beskonačnosti govore na jednak način, bilo da se radi o sukcesivnim ili simultanim nizovima, raskorak sa sv. Tomom je potpun, jer on te dvije vrste nizova oštro razlikuje, te kaže da »iči u beskonačnost« (in infinitum procedere) nije nemoguće kod onog prvog, sukcesivnog, (*in causis... non simul agentibus hoc non est impossibile*, Gent. II, 38), a kod onog drugog, simultanog, to je nemoguće (*est impossibile... in causis simul agentibus*, ibid.). Da bi se vidjele posljedice tog raskoraka potrebno je nešto potanje vidjeti kakva je metafizička struktura Tominih kozmološko-teodicejskih argumenata o kojima je riječ (usko vezanih uz Tominu predodžbu fizičke strukture kozmosa).

3. Moguća beskonačnost evolucione horizontale i nužna konačnost pokretačke vertikale u kozmo-teodicejskim argumentima sv. Tome

Evolucije nema — jer je ne može biti, kaže Parmenid. Naime, svakom evolucijom trebalo bi nastati nešto, neka novost koje prije nije bilo. A otkud da to nastane?! Iz ništa ne, jer ništa otaje ništa; iz nečega što već postoji također ne, baš zbog toga što već postoji, pa ne može tek nastati.

a) *Evolucija je prijelaz, ontički uspon od potencijalnog načina postojanja na aktualni*

Aristotel je na Parmenidovu misao odgovorio svojom, da novost koja evolucijom (tj. bilo kakvim gibanjem, mijenom) nastaje, nije nastajanje iz ništa (*ex puro non ente*), niti iz nečega što već aktualno postoji (*ex actu ente*) — nego je prijelaz od potencijalnog načina postojanja (*ex ente in potentia*) na aktualni — »*omne igitur quod transmutatur, transmutatur ex ente in potentia in actu ens*« (Phys. I, lec. 9).

Tako, na pr. u neoblikovanoj ilovači kip već postoji *potencijalno*, tj. ilovača može biti oblikovana, i taj potencijalni kip je neka sredina između ništa (*purum non-ens*) i aktualno oblikovanog kipa (*ens actu*) — »*ens enim in potentia est quasi medium inter purum non-ens et ens in actu*« (Phys. I, lec. 9).

Po tomu, dakle, potencijalno biće je bitkom siromašnije (bliže ništavilu) nego aktualno, te prema tome treba reći, da je evolucija prijelaz sa bitkom siromašnjeg na bitkom bogatiji način postojanja, obogaćivanje bitkom, ontički uspon potencijalnog bića na aktualnost.

b) *Evoluciji je potreban aktualni pokretač*

Kao što neko biće ne može samo nastati iz ništa, tako ni biće koje postoji potencijalno, ne može samo sebe bitkom obogatiti i postati aktualno.

Ako bi neko biće nastalo iz ništa, to bi bio znak da je to učinio neki svemogućí stvoritelj — ako pak neko biće ne nastaje iz ništa, nego od potencijalnog postaje aktualno, to je znak da ga je u aktualnost izveo neki pokretač.

Taj pokretač ne može biti i sam potencijalan, jer su potencijalna bića tako bitkom siromašna, da uopće ne mogu nekoga bitkom obogatiti, potencijalna vatra u nezapaljenom drvu ne može zagrijati vodu (tj. potencijalno toplu vodu čini aktualno toplom. Pokretač, dakle, mora biti aktualan.

c) *Evoluciji je potreban nepokretni pokretač*

Međutim, evoluciji nekog bića nije dovoljan aktualni pokretač, koji je i sam predašnjom evolucijom postao aktualni član istog niza (istonizni član = isto-vrsni član) — kao što, recimo slikovito (načinom sv. Tome), čovjek kojega je ministar imenovao sucem (tj. od potencijalnog učinio aktualnim), ne može vlastitom snagom imenovati svog nasljednika, jer bi to značilo isto kao da je i sam sebe izveo iz potencijalnosti u aktualnost. Potrebno je, dakle, da ministar imenuje i njegova nasljednika.

Ministar, međutim, može prepustiti starom sucu da i sam na neki način sudjeluje kod imenovanja svojeg nasljednika, recimo tako da on odabere i predloži čovjeka kojega želi za svog nasljednika.

Takvom suradnjom nastala generacija sudaca ima u ministru svog nepokretnog pokretača, koji svojom vlašću dominira nad cijelim evolucionim nizom sudaca, tj. svim fazama evolucije — dok pojedini suci dominiraju na neki način tek nad pojedincima, svaki nad svojim nasljednikom.

Na sličan način, misleći na evolucione nizove općenito, sv. Toma kaže slikovitim primjerom, da svaki član evolucionog niza ljudi koji rađaju jedan drugoga, tj. svaki čovjek-otac, mora biti na neki način tek »sredstvo« (*instrumentum*) kojim se služi neki viši uzrok van tog evolucionog niza (SUNCE!, niže, str. 176) da bi rodio, tj. iz potencijalnosti izveo u aktualnost novog čovjeka — jer kad bi se reklo, da čovjek-otac može sam vlastitom snagom roditi sina, to bi bilo isto kao da se kaže da je sam sebe mogao iz potencijalnosti izvesti u aktualnost (*»esset sui ipsius causa«, Gent II, 21*) — *»Oportet quod generans univocum (tj. čovjek-otac) sit quasi agens instrumentale respectu ejus quod est causa primaria totius speciei. Et inde est quod oportet omnes causas inferiores agentes reduci in causas superiores sicut instrumentales in primarias»* (ibid.).

Tako, dakle, pokretač koji dominira cijelim evolucionim nizom, koji je bitkom bogatiji od bilo kojeg člana tog niza, i niza kao cjeline — nepokretan je u odnosu na taj niz (minister i sunce u odnosu na generaciju sudaca i ljudi).

d) *Evoluciji je potreban apsolutno nepokretni pokretač*

Međutim taj nepokretni pokretač može biti i sam podložan nekoj promjenljivosti druge vrste, koja je manja od one kojom dominira. Postoje naime razni stupnjevi promjenljivosti. Tako je supstancijalna promjenljivost, na pr. rađanje čovjeka od čovjeka, veća, dublja, nego je, na pr. lokalna promjenljivost, kad čovjek ostane ono što jest dok mijenja mjesto, hoda.

Ako, dakle, onaj nepokretni pokretač ne može ostati apsolutno nepokretan dok pokreće evolucioni niz kojim dominira, mora i on sam biti ovisan o nekom još višem, bitkom još bogatijem pokretaču, tj. takvom koji se još manje od njega mora kretati dok drugoga pokreće... A takav hijerarhijski niz bitkom sve bogatijih, tj. sve nepokretnijih pokretača, kaže sv. Toma, nikako ne može biti beskonačan, nego je nužno da ima prvi po redu član — koji je bitkom najbogatiji, apsolutno nepokretni pokretač; on bogatstvom svog bitka obogaćuje sve što iz potencijalnosti prelazi u aktualnost, ili sam direktno, ili preko posrednika.

Dakle nešto slično, kao kad bi se reklo, da ministar ima vlast od suverena, sudac od ministra — pa je svaka presuda što je sudac donese, naravno u ime suverena, više djelo suverena, nego posrednika, koji stvarno mogu postojati, ali ne moraju.

(Ako je potrebna još neka slika, da bi mašta popratila metafizičku misao o nepokretnom pokretaču, tad bi to mogla, čini mi se, biti ova: kad se više divimo nekom atletu koji isti teret digne s manje vlastitog gibanja, nego nekom drugom koji to učini s mnogo vlastitog gibanja — ili, nešto suptilnijom slikom, kad se više divimo dirigentu koji malim pokretima palice, ili čak samim pogledom bolje dirigira velikim orkestrom, nego drugom dirigentu kojem je za takav posao potrebno veliko razmahivanje rukama i palicom).

e) *Pokretač (ili cijeli hijerarhijski niz pokretača, ako postoji) odnosi se prema evolucionom nizu kojim dominira, kao vertikala prema horizontali*

Čitav hijerarhijski niz pokretača, ako postoji, djeluje *simultano* (*causae simul agentes*), tj. nijedan od međučlanova ne može pokretati onog ispod sebe neovisno o onom iznad sebe.

Takav niz sv. Toma naziva i nizom »esencijalno« (*per se*) poredanih uzroka. Naziva ga i nizom »srednjih uzroka« (*causae mediae*), i nizom »instrumenta« (*instrumenta*).

Taj posljednji naziv posebno je drastičan, pa tu treba istaknuti kako ima raznih stupnjeva instrumentalnosti; tako, na pr. sudac koji donosi presudu kao »instrumentum« suverena, ima više učešća u presudi nego, recimo u skovanom predmetu čekić kojim se služio kovač.

Ercegovićev niz kuglica je slika tog niza pokretača, makar kuglice nisu jedna drugoj hijerarhijski nadređene — jer je očuvana misao, da nijedan od među-

članova ne može pokretati onog iza sebe ako i sam nije pokretan od onog ispred sebe. I sv. Toma za niz takvih pokretača ima sliku štapa koji može pokretati kamen samo dotle dok ga pokreće ruka (*»baculus non movet, nisi per hoc quod est motus a manu«*, Theol. I, q. 2, a. 2).

Za razliku od prije navedenog niza pokretača, sv. Toma evolucioni niz, recimo ljudi rođenih jedan od drugoga, naziva *sukcesivnim* nizom (*causae non simul agentes*) — djed može biti i mrtav, kad otac rađa sina.

Naziva ga i nizom *akcidentalno* poredanih uzroka, zbog istog razloga — jer, naime, otac rađa sina ukoliko je čovjek, a ne ukoliko je sin drugoga čovjeka — dakako, za razliku od esencijalnog niza, gdje je štapu koji pokreće kamen esencijalno to da je i sam pokretan od ruke. — *»Da li jest, ili nije Sokratov otac i sam nečiji sin, to je akcidentalno — ali nije akcidentalno to što je štap, ukoliko giba kamen, i sam giban od ruke: jer gublje (kamen) ukoliko je i sam giban (od ruke)«*, Gent. II, 38.

Pokretač (ili cijeli hijerarhijski niz pokretača, ako postoji) odnosi se prema evolucionom nizu kojim dominira, kao vertikalna prema horizontali, upravo zbog toga što bitno potrebna pomoć ocu, da bi rodio sina, ne dolazi preko djeda, pradjeda itd, tj. dužinom evolucionog niza, iz *longitudinalnog* smjera, nego direktno, sa strane, s boka evolucionog niza uzetog kao cjelina, tj. iz *lateralnog* smjera.

f) *Moguća beskonačnost evolucione horizontale*

Prema gore rečenom, svakoj fazi evolucije (svakom ocu) iz smjera vertikalne, tj. direktno dolazi neka bitno potrebna pomoć da bi mogao roditi sina (slijedeću fazu) — tj. evolucija ne može teći bez energije iz smjera vertikalne.

A iz toga opet slijedi, da i eventualna beskonačnost niza proteklih, prošlih faza evolucije ne dovodi u pitanje potrebu postojanja onog apsolutno nepokretnog pokretača. Bilo da je taj niz beskonačan, bilo da ima početak (prvi po redu član), on je u svakoj svojoj fazi, u cijelom svojem tijeku posljedica akcije iz smjera vertikalne.

»Ne smatra se nemogućim, da se akcidentalno ide u beskonačnost radnim uzrocima (causis agentibus)... kao što majstor radi mnogim čekićima, jer se jedan poslije drugoga lomi. Na sličan način akcidentalno je ovom čovjeku, ukoliko rađa, da je i sam rođen od drugoga: rađa, naime, ukoliko je čovjek, a ne ukoliko je sin drugoga čovjeka... Zbog toga nije nemoguće, da se čovjek rađa od čovjeka od beskončanosti, a bilo bi nemoguće, kad bi rađanje ovog čovjeka ovisilo od ovog čovjeka (naša opaska: oca) i sunca... i tako u beskonačnost« (Theol. I, q. 46, a. 2).

Naime, sv. Toma je u skladu s ondašnjom svojom slikom fizičke strukture kozmosa držao, da između zemaljskog evolucionog niza (ljudi rođenih jedan od drugoga) i apsolutno nepokretnog pokretača do kojeg je došao metafizičkim umovanjem — ima hijerarhijski poredanih međučlanova, u koje spadaju i *»nebeska tjelesa«* (*corpora coelestia*), u prvom redu SUNCE (*»homo generat hominem et sol«*, Theol. q. 115, a. 3), tj. u skladu s našom slikom, sunce se prema generaciji ljudi odnosi onako kao ministar prema generaciji sudaca.

U skladu s tim, Tomine prije navedene riječi kažu, da bi taj niz hijerarhijski poredanih pokretača (slikovito: Ercegovićevih kuglica) bio beskonačan — tad ne bi bilo prvog po redu, apsolutno nepokretnog pokretača, suverena, a po tomu i nikogjeg drugog pokretača, niti evolucije koja bez pokretača ne može teći.

4. Odnos naših neotomista prema kozmoteodiceji sv. Tome

Kad Ercegović gradi argumenat na nužnosti da evolucioni niz mora imati početak, on time, čini nam se, ne uzima mnogo u obzir Tomino osnovno metafizičko obrazlaganje koje kaže da evolucija ni u kojoj svojoj fazi ne može teći bez bitno potrebne pomoći nepokretnog pokretača.

U skladu je sa sv. Tomom kad kaže, da onaj simultani niz pokretača (kuglica) mora imati početak, — ali ne vidi se čemu to služi, pogotovo kad on kaže, da *»svako gibanje... dakle i gibanje čitavog svijeta«* (str. 11) ima iza sebe niz takvih simultanih pokretača. U naše doba, kad je nestalo stare slike

fizičke strukture kozmosa, mnogo bi prikladnije bilo uzeti da uopće nema nikakva niza simultanih pokretača, nego sve direktno pokreće nepokretni pokretač, ako je dobro obrazloženo njegovo postojanje — što, međutim, Ercegović u svojoj knjizi nije ni pokušao učiniti.

U naših vodećih teodicejskih autora raskorak sa sv. Tomom je još kud i kamo dublji, zapravo, čini nam se, potpun, kad oni uzimaju da se može govoriti o nuždi da i beskonačni niz *simultanih* pokretača (Ercegovićevih kuglica, vagona vlaka, kolesa sata...) ovisi o nepokretnom pokretaču.

Naime, u sv. Tome beskončanost takva niza znači jasno i nedvojbeno nije-k-a-nje postojanja nepokretnog pokretača — a po tome i mogućnost postojanja takva niza.

Iz toga pak raskoraka, ako se on ne priznaje, proizlazi, čini se, gotovo jednako dubok raskorak i s obzirom na sukcesivne nizove.

Čini nam se, naime, da je obrazloženje naših prije navedenih autora, podjednako za obje vrste beskonačnih nizova (simultane i sukcesivne) ovo: nijedan član takva niza nema dovoljan razlog svog postojanja ili djelovanja u prethodnom članu, ako je i taj ovisan o prethodnom — dakle i niz kao cjelina nema u sebi dovoljan razlog svog postojanja ili djelovanja, te mora biti ovisan o neprouzrokovanom uzroku.

Kako, međutim, čini se, spomenuti autori smatraju, da prije navedenim, podjednakim, obrazloženjem *nije ujedno dokazana* i nužda da bilo koji od tih nizova, ako stvarno postoji, mora imati početak da bi preko njega (kao kroz »otvorena vrata«) primio od neprouzrokovana uzroka neku nužno potrebnu pomoć za svoju egzistenciju — preostalo bi, da se za obje vrste tih nizova uzima podjednako, da im čitava ta pomoć dolazi iz lateralnog smjera. Kako je, međutim, prema sv. Tomi isključeno da bi simultani niz mogao primiti čitavu tu pomoć iz lateralnog smjera, to bi onda značilo, ako prije navedeno obrazloženje vrijedi podjednako za obje vrste nizova, da ni sukcesivnom nizu takva pomoć ne može doći iz lateralnog smjera.

I doista, na pr. Zimmermann, govoreći o sukcesivnom nizu, kaže kako svaki čovjek rukom pokazuje na svoje roditelje, a ti opet na svoje, a čak šuti o tomu, da bi otac morao pokazati rukom na nekog izvan niza koji mu je pomogao da rodi sina.

Ušeničnik doduše kaže, da u slučaju beskonačnosti sukcesivnog niza treba tražiti njegovu ovisnost o neprouzrokovanom uzroku »nad vrsto«, a ipak to nije specificirao na način sv. Tome.

Janžeković je, čini se, kasnije prihvatio stajalište Ušeničnika.⁴

III — STARE I NOVE TEŠKOĆE I POKUŠAJI NOVIH RJEŠENJA

Pokušali smo ukratko prikazati neke osnovne misli iz kozmoteodicejskih argumenata sv. Tome, da bi ih usporedili s onim naših neotomista, ne zauzimajući pri tom neki vlastiti kritički stav. Čini nam se, međutim, prikladnim da pokušamo i to učiniti, bar kao doprinos boljem upoznavanju sv. Tome.

1. Značajan teodicejski torzo sv. Tome

Ima jedan kozmoteodicejski argumenat sv. Tome kojeg on nije dovršio, pa je, čini nam se, prikladno nazvati ga »torzom«, i to takvim koji ima glavu a nedostaju mu noge. Sv. Toma je naime izrazio svoju misao, da bi »najefikasniji« kozmoteodicejski argumenat bio onaj, koji bi pošao od ovoga, da svijet i gibanje u njemu nije oduvijek, nego ima početak.

»Via efficacissima ad probandum Deum esse, est ex suppositione novitatis mundi, non autem sic, ex suppositione aeternitatis mundi: qua posita, minus videtur manifestum quod Deus sit. Nam si mundus et motus de novo incepit, planum est quod oportet poni aliquam causam, quae de novo producat mundum et motum: quia omne, quod de novo fit, ab aliquo innovatore oportet sumere originem, quam nihil educat se de potentia in actum vel de non-esse in esse« (Gent. I. 13).

⁴ Dr. Janez Janžeković, *Smsel žvotljenja*, Celje 1966, str. 143—154; tu se naime već ne tretiraju podjednako simultani i sukcesivni nizovi; o onim prvima se šuti.

Međutim, sv. Toma je (slijedeći Aristotela) držao da samim razumom (bez Objave) nije moguće dokazati nužni početak svijeta i gibanja u njemu: »*Mundum non semper fuisse sola fide tenetur, et demonstrative probari non potest . . . Unde mundum incoepisse est credibile, non autem demonstrabile, vel scibile*« (Theol. qu. 46, a 2, c).

Naime, sv. Toma ne vidi kontradikcije u ovome, da uzrok i posljedica postoje podjednako oduvijek kao uzrok i posljedica; kao što bi, recimo, svijeća koja bi oduvijek gorjela bila isto tako vječni uzrok svjetlosti u sobi (tj. vječna negacija mraka u toj sobi) — tako vječni stvoritelj može biti vječni uzrok stvorenog bića (tj. vječna negacija ništavila u odnosu na to biće).

Takvo vječno stvaranje sv. Toma naziva stvaranjem »iz ništa« (*e nihilo*), za razliku od stvaranja »poslije ništa« (*post nihilum*), kao što bi bilo kad bi svijet imao početak postojanja (ili svjetlost u sobi bila poslije mraka).

Ako pak nije riječ o postojanju svijeta, nego tek o postojanju gibanja u svijetu, tad bi najefikasniji kozmoteodicejski argumenat bio onaj, koji bi se mogao osloniti na nužni početak tog gibanja.

Sv. Toma je držao, da tvarni, tjelesni svijet može postojati bez gibanja (današnja fizika kaže da tvar ne može postojati bez gibanja!), pa bi se, prema tome, moglo uzeti da takav ukočni, statični svijet postoji oduvijek — ali da je gibanje u njemu počelo postojati.

Suočen s raznim prigovorima, posebno protiv mogućnosti da bi *gibanje u svijetu* moglo postojati oduvijek, bez početka, sv. Toma se ponekad izražava kao da i ne želi tvrditi baš mogućnost vječnog gibanja, nego mogućnost vječnog postojanja bilo čega, recimo baš nekog ukočenog svijeta. Da je pri tome i ostao, te nastavio tražiti i naći dokaze za nužni početak gibanja u svijetu (makar svijet bez gibanja i postojao oduvijek) — imao bi već temelj za svoj »najefikasniji put«.

Međutim kako smo vidjeli, on u svojim kozmoteodicejskom argumentu dopušta mogućnost da gibanje u svijetu, evolucija u svijetu, teče oduvijek, bez početka, oslanjajući argumenat jedino na to, da ona ni u kojoj svojoj fazi ne može teći bez nekog pokretača. Argumente za nužni početak gibanja u svijetu on u najmanju ruku smatra nesigurnim (imaju neku vjerojatnost, kaže!), pa rezultate tih argumenata ne želi nikako dovoditi u vezu sa svojim kozmoteodicejskim argumentom, kako se ne bi pružila prigoda da netko omalovaži i taj kozmoteodicejski argumenat (*ne forte . . . praebeant materiam irridendi infidelibus existimantibus nos propter hujusmodi rationes credere*, Theol. q. 46, a. 2, c.).

Međutim, poslije svega ipak treba reći, da je njegov kozmoteodicejski torzo dosta oštra kritika njegova kozmoteodicejskog argumenta, jer ako je metafizički dobro obrazloženo da gibanje, evolucija ne može teći bez trajne akcije nekog nepokretnog pokretača, kako bi moglo biti »najefikasnije« obazirati se na početak te evolucije?! Dakako, može se reći da »najefikasnije« ne dokida »efikasno« — ali ostaje i ovo, da je »bolje« ipak kritika »dobrog«, u najmanju ruku.

A stvar postaje još akutnija, ako se nadoda otkriće principa ustrajnosti (odnosno principa o sačuvanju energije) u modernoj fizici, po kojemu, na pr., sunčev sustav u svakom času ima sam u sebi sve što mu je potrebno, da bi promijenio svoju strukturu (recimo ukupan međusobni razmještaj članova).

Dakako, možemo slijediti J. R. Boškovića koji kaže,⁵ da ne znamo, niti ćemo ikada moći doznati (naravno, opažanjem) da li princip ustrajnosti pripada samoj prirodi stvari, ili je to tek vanjska manifestacija ustrajne akcije nekog nevidljivog, netvarnog pokretača. Takvo stajalište ostavlja doduše mjesta za metafiziku, ali ne bez opterećenja sumnjom.

Međutim, začudo, mnogi skolastički autori, i to vrlo ugledni, mnogo su radikalniji od Boškovića, te kažu da neki aktualni »impetus«⁶ u samoj stvari treba smatrati pokretačem koji, recimo, potencijalne strukture sunčeva sustava

⁵ J. B. Marušić, *Teodicejski putovi J. R. Boškovića*, Split, 1962, (kratica kod navođenja: TP), str. 41.

⁶ J. B. Marušić, *U početku bijaše . . .*, Zagreb, 1960, (kratica: UPB), str. 43.

pretvara u aktualne. Možda je pod dojmom takva stajališta i Zimmermann, kad onaj prst svog niza ljudi rođenih jedan od drugoga upravlja *samo u longitudinalnom smjeru* unutar niza, ili Ušeničnik, kad *bez pitanje specifikacije* govori da beskonačni evolucionari niz mora imati »nad sobom« neki neprouzrokovani uzrok o kojem je ovisan.

U svakom slučaju čini mi se da je vrijedno pokušati ostati na Zimmermannovoj poziciji, da je onaj prst ljudi rođenih jedan od drugoga upravljen samo u longitudinalnom smjeru — ali ostaviti otvorenim pitanje, tj. tek tražiti odgovor na pitanje: može li se govoriti o »ovisnosti« takva niza, ako je on beskonačan (bez prvog po redu člana)?

2. Pokušaj dogradnje kozmoteocijskog torza sv. Tome

Ercegović, kako smo vidjeli, ne smatra potrebnim dokazivati i obrazlagati da evolucija u svijetu ne može biti beskonačna (bez početka), jer to drži očitom kontradikcijom, kao što je »četverouglasti trokut«. Dakle, po tome je ostvaren »najefikasniji put« sv. Tome!

Takva postavka na prvim stranicama školskog udžbenika za više razrede srednjih škola, koji je u upotrebi mnoga desetljeća (do naših dana) i koji po prirodi stvari mora odražavati najbolja dostignuća teodicejske nauke svog doba — ima, po našem mišljenju, posebnu težinu.

Čini mi se, naime, doista teško shvatljivim kako je takva postavka mogla kroz tako dugo vrijeme ne samo imati mjesta u takvom školskom udžbeniku, nego ostati nekritizirana (koliko je meni poznato) — ako nije bila u skladu s najboljim dostignućima teodiceje svog vremena.

Zar takav propust (ako je učinjen) ne bi mogao mnogim intelektualcima, kojima je možda onakav udžbenik posljednji susret s teodicejskom naukom, biti sugestija da tu nauku i ne treba uzimati ozbiljno. Već zbog toga je, čini nam se, vrijedno pokušati posvetiti veću pažnju teodicejskom torzu sv. Tome.

a) *Beskonačnost nije znak neovisnosti — ali ovisnost je ujedno i znak nužne konačnosti*

Slažemo se sa Zimmermannom, da beskonačnost njegova evolucionog niza (ljudi koji pokazuju prstom jedan na drugoga) nije znak neovisnosti, samostalnosti tog niza — ali primjećujemo, da tu konstataciju nije dopušteno izjednačiti s ovom, da i takav, beskonačni, niz mora biti ovisan o nekom neprouzrokovanom uzroku.

Naime, gola *negacija* samostalnosti nije⁷ isto što i *afirmacija* ovisnosti, te između te dvije stvari nije dopušteno stavljati znak jednakosti. Tko niječe samostalnost onakva zamišljeno beskonačna niza, taj niti niječe niti potvrđuje mogućnost da on stvarno postoji — a tko potvrđuje ovisnost takva niza o nekom neuzrokovanom uzroku, taj ujedno potvrđuje i mogućnost njegova stvarnog postojanja.

Nužno je, dakle, od negacije samostalnosti beskonačnog niza prijeći u isti mah i na afirmaciju ovisnosti i na afirmaciju nužne konačnosti, tj. nužnog početka, prvog po redu člana tog niza, jer jedino tako on može od neprouzrokovano uzroka primiti neku nužno potrebnu pomoć za svoju egzistenciju.

Te dvije afirmacije nužno su međusobno povezane, kao lice i naličje iste medalje, i nije moguće jednu prihvatiti kao nužnu, a drugu prešutiti, ili čak izričito proglasiti nedokazanom — nego obje, simultano, treba ili odbaciti ili prihvatiti.

b) *Evolucija je fundamentalno simultan niz srednjih uzroka*

Čini mi se da su Bauer i Janžeković nekako intuitivno doista dobro osjetili duboku sličnost metafizičke strukture evolucionog (sukcesivnog) i simultanog uzročnog niza, uza svu njihovu tako veliku razliku na prvi pogled (i auktoritet sv. Tome).

Međutim, po našem mišljenju, pogriješili su kad su se našli na raskršću gdje se trebalo odlučiti, da li te u jedan jaram (metafizičkog obrazlaganja) ujar-

⁷ J. B. Marušić, *De damno ex admissa infinitate seriei causarum causatarum in theodicea*, Split, 1965. (kratica: DM), str. 13.

mljene nizove povesti u afirmaciju nužne konačnosti, kamo Toma ide sa svojim simultanim nizom, ili u dopuštanje beskonačnosti, kamo Toma ide sa svojim sukcesivnim nizom. Odlučili su se da idu u dopuštenje beskonačnosti — a, po našem mišljenju, treba ići u afirmaciju nužne konačnosti.

Meni se naime čini da je tako očito opravdana afirmacija nužne konačnosti za *simultane* nizove da je ne treba ni dokazivati, pa preostaje još da se, ako je moguće, dokaže i obrazloži da je i evolucioni (sukcesivni) niz na neki način simultan. Čini se da je takvo metafizičko obrazloženje moguće.

Ako se naime kaže, da budući, još nerođeni sin već postoji »in potentia« svojih roditelja — tada je, po našem mišljenju, opravdano i pitanje: na koji način postoji djed (pradjed...) tog sina. — Ne može se reći da je otišao u ništa, jer kad bi nešto, što aktualno postoji, moglo otići u ništa, tada bi trebalo reći da nešto može nastati iz ništa, pa ne bi bilo potrebno uvadati pojam postojanja »in potentia« da bi se protumačilo gibanje, mijena. — Ne može se reći da je onaj djed iz aktualnosti otišao u potencijalnost, jer bi tada trebalo reći da se dva puta može dogoditi isti događaj njegova rođenja. Treba dakle reći da mora postojati i treći način ontičkog postojanja: fundamentum (temelj)⁸ — pa djed postoji fundamentalnim načinom u svom aktualnom sinu (tj. ocu unuka), u kojem unuk postoji potencijalnim načinom.

Fundamentalni način postojanja je ontički vredniji nego potencijalni način postojanja, on je po ontičkom vrednovanju neka sredina između potencijalnog i aktualnog načina postojanja, tj. najmanje bitka ima u potencijalnom, više u fundamentalnom, a najviše u aktualnom načinu postojanja. Ako se dakle kaže, da potencijalno biće ne može uzročno djelovati, to ne treba reći i za fundamentalno. Po tomu, dakle, treba reći da u akciji rađanja sina simultano s ocem fundamentalnim načinom sudjeluje i djed (i svi pređi), te da taj niz pređa nije niz akcidentalno poredanih uzroka, nego niz esencijalno, »per se«,⁹ prvezanih uzroka.

Dakle, mjesto Tomina (gore II — 3/e): »*Da li jest ili nije Sokrakov otac i sam nečiji sin, to je akcidentalno...*« — treba reći: za rođenje Sokrata je esencijalno¹⁰ da je njegov otac i sam nečiji sin...

Tu misao o fundamentalnom načinu postojanja pokušao sam uočiti u radnji *Tvar i gibanje* (Split, 1953, str. 29), i kasnije razraditi (*U početku bijaše...* Zagreb 1960, str. 79—96); poslije, kad sam pokušao proučiti teodicejske putove J. R. Boškovića, vrlo me je ohrabrilo, kad sam i u njega našao, kako mi se čini, sličnu misao izraženu ovim riječima: »*neque enim lapis, si sequenti tempore est in Tellure, ibi esset, si immediate antecedenti fuisset in Luna*« (Teodicejski putovi J. R. Boškovića, Split, 1962, str. 44).

c) U beskonačnom evolucionom nizu bilo bi više uzroka nego posljedica, što je nemoguće — zato je i takav niz nemoguć¹¹

Ako, naime, u nizu svaki sin ima oca, iz toga slijedi da u čitavom nizu ima jednako mnogo sinova i otaca. Međutim, ako bi niz pređa bio beskonačan (bez početka), u njemu bi bilo više otaca nego pređa, jer je posljednji član tog niza samo sin, a svaki bi predak bio sin i otac.

Naše zaključivanje ne zasniva se na uspoređivanju beskonačnog niza otaca s beskonačnim nizom sinova, što bi moglo doći pod udar matematičkog¹² $\infty + 1 = \infty$, nego *isključivo na sparivanju*: svaki sin ima oca, svaki pređ je i otac i sin. Takvo sparivanje je, čini nam se, potpuno siguran oslonac za afirmaciju jednakosti ili nejednakosti nizova, bili oni konačni ili beskonačni, uzročni ili ne. Ako se, na primjer, uzme da simultano postoji beskonačan niz ljudi jedan uz drugoga, koji nijesu međusobno ni u kakvoj uzročnoj vezi (otac-sin), i svaki ima, recimo, na glavi šešir — tada se, čini nam se, može potpunom sigurnošću reći, da šešira ima jednako mnogo koliko i ljudi; ili, što je isto, ako uzmemo da je jedan od ljudi gologlav, bez šešira, tada istom sigurn-

⁸ Vidi: J. B. Marušić, *Tvar i gibanje*, Split, 1953 (TG), str. 14; UPB, str. 73—85; TP, str. 54—56.

⁹ UPB, str. 104—106.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Vidi: TP, str. 58.

¹² Vidi: UPB, str. 107—110.

nošću možemo reći da u nizu ima jedan šesir manje — unatoč matematičkoj postavci: $\infty - 1 = \infty$.

Drugim riječima, ako je teško govoriti o »jednakosti« takvih nizova koji se zamišljaju kao »beskonačni« — tako da oba navedena pojma ne mogu ostati — tada je sigurno da mora uzmaknuti¹³ pojam »beskonačnosti«, jer se »jednakost« temelji na daleko očividnijoj činjenici: svakom članu jednog niza odgovara po jedan član drugog niza.

Dakako, to isto vrijedi i za simultane nizove: u Erregovićevu nizu kuglica što guraju jedna drugu, posljednja je samo posljedica, a sve ostale bi, ako je niz beskonačan, bile i uzrok i posljedica — dakle!

Mislim da nisu u pravu oni koji drže, da se prije navedenim obrazlaganjem napušta i zanemaruje metafizika — jer je ono tek drugim načinom izražena metafizika, i baš Tomina, recimo kad on kaže: »U svim nizovima tvornih uzroka prvo je uzrok srednjega, a srednje je uzrok posljednjeg, bilo da srednjih ima mnogo, ili samo jedan... ako dakle kod tvornih uzroka ne bi bilo prvoga, ne bi bilo ni posljednjeg ni srednjeg...« (Theol. I, q 2, a 3).

Tu on, dakle, od nepostojanja prvog odmah prelazi na nepostojanje posljednjeg, pa tek onda govori o nepostojanju srednjih; to znači, mislim, da on sve srednje uzima kolektivno kao jedan, ili, što je isto, kaže da među svim srednjim uzrocima ima jednako mnogo posljedica i uzroka, a prvi uzrok mu je potreban da bi, sparen s posljednjom posljedicom, rezultat bio: jednako mnoštvo posljedica i uzroka u čitavu nizu.

Dakako, on to nije primijenio i na evolucionu niz ljudi rođenih jedan od drugoga, jer ga nije držao nizom srednjih uzroka, u kojem djed preko oca uzrokuje rađanje sina, nego nizom akcidentalno poredanih uzroka, u kojem otac bez pomoći djeda (svog oca) rađa sina.

d) »Proton pseudos« u jednom značajnom dijalogu filozofa i matematičara

Razmišljajući o problemu beskonačne prošlosti evolucionog, sukcesivnog niza, i držeći da se to može svesti na pitanje, da li neki, bilo koji aktualni niz, koji ima jedan kraj, može biti bez drugog kraja — zamislio sam ovakav pokus:¹⁴ u onom navedenom (pređašnja točka) nizu ljudi koji imaju šesire na glavi, krajni čovjek odbaci svoj šesir, a svi drugi, istodobno, uzmu šesir svog susjeda! — Poslije takva pokreta, držao sam, jedan čovjek mora ostati bez šesira — a to može biti samo krajnji na drugoj strani, tj. takav niz ne može nikako biti beskonačan, jer pokret nije stvorio drugi kraj, nego ga za nas otkrio. Poslije sam naišao na knjigu matematičara Isenkrahea (*Untersuchungen über das Endliche und Unendliche, mit Ausblicken auf die philosophische Apologetik*, I, Bonn, 1920) u kojoj se raspravlja baš o takvu misaonom pokusu, u dijalogu između glasovitog matematičara Cantora i njegova pristaše matematičara Isenkrahea s jedne strane te filozofa Gutberleta i njegova pristaše Hartmanna s druge strane.

Osnovna pogreška, *proton pseudos*, filozofa je — rekli su matematičari — to što oni tek prividno za prvi čas dopuštaju beskonačnost onoga niza ljudi sa šesirima, a u stvari ga drže konačnim kad govore o pomaku svih njegovih članova: jer, ako je niz doista beskonačan, nije ni misliju moguće dohvatiti i kontrolirati pomak svih njegovih članova — te prema tome ni govoriti o rezultatima tog pomaka.

Meni se, međutim učinilo da je osnovna pogreška,¹⁵ *proton pseudos*, takva prigovora u ovom, što on priznaje da misao može kontrolirati egzistenciju svih članova beskonačnog niza, jer bez toga uopće ne bi bilo moguće govoriti o njegovu postojanju — a u isto doba kaže da ta ista misao ne može kontrolirati pomak svih članova beskonačnog niza.

Ukratko: kao što matematičari znaju da može postojati beskonačan niz, u istoj mjeri se može znati i za pomak^{15a} svih njegovih članova. Ne može

¹³ Vidi: TG, str. 20.

¹⁴ Vidi: TG, str. 19—20; UPB, str. 89—91; TP, str. 56—58.

¹⁵ TP, str. 63—64.

^{15a} Agere sequitur esse.

se jedno prihvatiti a drugo ne; to opet znači, da je potrebno ili ne tvrditi postojanje beskonačnih nizova ili dopustiti onaj misaoni pokus i prihvatiti njegov rezultat.

Da bi se vidjela veza tog misaonog pokusa s našim predašnjim razlaganjem, dovoljno je uzeti (dakako, misaonim pokusom) da su se svi pređi našli na okupu u jednom onakvom nizu, jedan do drugoga, ali *bez obzira na uzročne veze među njima* (sv. Toma¹⁶ govori o simultanom postojanju besmrtnih duša svih prošlih pređa!).

Kad nam je već zadatak da govorimo o našim teodicejskim prilikama, navedimo kako I. Kozel smatra da spomenutim dijalogom »dolazimo gotovo do smiješnih natezanja« — suprotstavljajući tome one tomiste »koji kao naš Ušeničnik (i dubok filozof i vrstan poznavalac sv. Tome) ne ulazeći u razne probleme u vezi s gibanjem, s mogućnošću ili nemogućnošću beskonačnoga niza, svu dokaznu snagu svode na kontingentnost svega, što je pristupačno našem iskustvu« (u recenziji mojih radnja *Teodicejski putovi J. R. Boškovića*, Split, 1962, i *Teodicejska slikovnica*, Split, 1963, *Bogoslovvska smotra*, br. 1, Zagreb, 1964, str. 168).

Nama se ipak čini, da Ušeničnik *ulazi* nekako baš na *velika vrata* u problem gibanja i problem uzročnih nizova, kad kaže, kako smo prije (II, 2/d) naveli: »Ne pravimo da bi neposredni vzrok prigodnemu bitju ne moglo biti drugo prigodno bitje« — iz čega, naravno, slijedi, da bi i svijet uzet kao cjelina, ako je kontingentan, mogao kao svoj neposredni uzrok imati drugo kontingentno biće... itd., a otud opet problem moguće beskonačnosti ili nužne konačnosti tog niza, tj. jedan od stupova *Tomine* kozmoteodicejske metafizike, koja kaže, da niz esencijalno povezanih uzroka ne može biti beskonačan!

e) *Pokušaj odvajanja pojma »beskonačan« (»infinitus«) od pojma »neizmjeran« (»immensus«)*

U našem navedenom misaonom pokusu (kao i u drugim razlaganjima koja vode k istom rezultatu) sasvim se apstrahira od pitanja koliko članova ima u nizu, pa bi, prema tome možda bilo moguće dopustiti da ih ima i »neizmjerano« (»immensum«) mnogo.

Tako bi niz koji ima dvije granice, dva kraja, bio ipak »neizmjerano« dugačak. Ako je pak riječ u evolucionom, sukcesivnom nizu, ta bi se »neizmjernost« mogla, možda, nazvati nekako i »vječnošću«, pa bi trebalo reći kako je »možda moguće, da se nešto 'vječno' mijenja (giblje), a ipak se nekad moralo početi mijenjati (gibati)«¹⁷, tj. da se oduvijek počelo gibati! Janžeković drži da »ta postopek bi zadovoljiv, ako je pravilen, Tomaža in Bonaveturo — tako da bi bil v tem primeru, volk sit in koza cela«¹⁸.

f) *Tomini metafizički »najefikasniji put« moderna fizika čini još efikasnijim*

Naš pokušaj da se filozovski obrazloži nužni početak evolucije ide za tim da Tomini kozmoteodicejski torzo dobije čvrsto uporište, čvrste noge kako bi mogao dalje, metafizičkim umovanjem, poći »najefikasnijim putem«.

Ako se, međutim, kaže da moderna fizika (za razliku od sv. Tome) smatra da tvar, tvorni svijet, bez gibanja uopće ne može postojati, tada iz tog proizlazi, da je nužni početak evolucije svijeta ujedno i nužni početak njegova postojanja.¹⁹ A tim Tomini »najefikasniji put« dobiva novu i vrijednu polaznu točku, da metafizičkim umovanjem traži ne same pokretača nego stvoritelja.

3. Ohrabrenje u obliku oštre kritike

U *Crkvi u svijetu* (broj 5, 1967) objavljen je moj članak *Magistralna dilema moguće beskonačnosti ili nužnog početka niza srednjih uzroka u suvremenoj teodicejskoj nauci i u sv. Tome*. Na to je reagirao ugledni tomist Dominik Budrović OP svojom kritikom: *Osvrt na članak »Magistralna dilema moguće beskonačnosti ili nužnog početka niza srednjih uzroka u suvremenoj teodicejskoj nauci i u sv. Tome« (Crkva u svijetu, br. 1, 1968)*.

Kako ta vrlo oštra, ali i vrlo konstruktivna kritika, po našem mišljenju, izvanredno točno i selektivno svraća pažnju baš na neuralgične točke Tomine

¹⁶ Vidi: UPE, str. 77—78.

¹⁷ Vidi: TG, str. 13; UPB, str. 96—100; TP, str. 58—59.

¹⁸ Janez Janžeković, *Tomaževe poti do Boga, Nova pot*, br. 1—3, Ljubljana, 1959, str. 11.

¹⁹ Vidi o tome našire: TG, str. 40 i sl.

kozmeteodacije, to mi se čini da je dobro okoristiti se ovom prilikom i na tu kritiku bar ukratko i direktno odgovoriti (indirektno je odgovoreno na predašnjim stranicama ovog našeg članka).

Čini mi se prikladnim već unaprijed reći: cijenjeni autor prihvaća, uglavnom, moje osnovne postavke, ali ih pripisuje sv. Tomi. To je u prvom redu postavka da je evolucija niz srednjih uzroka, esencijalno (per se) povezanih uzroka, te, drugo, da takav niz mora imati svoj prvi po redu član.

Takva kritika, naravno, vrijedno je ohrabrenje za rad i korist za stvar — a i prigoda da se, ovako ili onako, u svakom slučaju produbi upoznavanje Tomine kozmeteodijeje.

a) O »nejasnoći« naslova

»Ni sam naslov ne izgleda odviše jasan, a sam članak ne pokazuje jedinstvenosti; k tome, sadržava i metafizičkih neispravnosti i netočnosti u tumačenju navedenih Tominih tekstova«, kaže kritika (str. 59).

Čini mi se da je dobar dio te »nejasnoće« otuda što se i naslov i tekst mog članka odnose i na suvremenu teodicejsku nauku i na nauku sv. Tome, a kritika ima u vidu samo posljednju.

b) O pitanju što u sv. Tome znači pojam »beskonačnosti« evolucionog niza
Prema B., za Tomu je »beskonačan« onaj niz ljudi rođenih jedan od drugoga, koji doduše ima svoj prvi po redu član, ako je taj »prvi čovjek... postojao, stvoren od vječnosti« (61).

Sv. Toma, međutim, kaže: »Nije nemoguće da se čovjek rađa od čovjeka od beskonačnosti« (Theol. I, q. 46, a. 2) — »jer sinu je uzrok otac, a ovomu drugi, i tako u beskonačnost« (Gent. II, 38).

Tj. za Tomu je beskonačan onaj evolucionni niz u kojem nema prvog po redu člana, u kojem je rađanje bez početka, jer je svaki čovjek sin prethodnog čovjeka.

Bauer kaže: »dopustiš li da je ovaj svijet vječan... ne možeš nikada doći do prvoga proizvedenoga uzroka... ali ni u cijelom ovom beskonačnom nizu...« (gore, II, 2/b).

c) O pitanju, je li niz srednjih uzroka, u kojem govori »secunda via« sv. Tome, simultani ili evolucionni (sukcesivni) niz:

»Zato jer u evoluciji postoje 'srednji uzroci', mi... moramo od ovoga pred nama, za sada 'zadnjeg' bića, idući progresivno po 'srednjim uzrocima', doći do prvog stvorenog bića-uzroka, a od ovoga do apsolutno Prvoga Bića i Neprouzrokovanog Uzroka... To je grosso modo 'secunda via', drugi metafizički dokaz Božje opstojnosti, prema Tominoj nauci« (64).

Toma u svojoj »secunda via« kaže: »ako bi se kod tvornih uzroka išlo u beskonačnost («si procedatur in infinitum in causis efficientibus»), tad ne bi bilo prvog tvornog uzroka («non erit prima causa efficiens») niti posljednjeg učinka, niti srednjih tvornih uzroka — što je očito krivo...« (Theol. I, q. 2, a. 3 — ja spac.).

Niz srednjih uzroka o kojem govori »secunda via« sv. Tome po našem je mišljenju simultani niz, esencijalno (per se) povezanih (i hijerarhijski jedan drugom podređenih!) uzroka — vertikalna, o kojoj je bila gore (II, 3) riječ.

Nijedan od pet klasičnih »putova« sv. Tome, kaže Garrigou-Lagrange (*Dieu, Son Existence et sa Nature*, onzième édition, Paris, 1950, str. 76), ne vodi do Neprouzrokovanog uzroka idući evolucionim, sukcesivnim nizom »što je česta pogreška onih, koji idu od kokoši k jajetu, od jajeta k drugoj kokoši, i tako dalje, u prošlost« (str. 76), tj. dužinom horizontala, nego lateralnim izlaskom iz nje i dužinom vertikalne, tj. nizom »uzroka esencijalno i aktualno podređenih« (268) jedan drugome, koji svi djeluju uvijek simultano u sadašnjosti.

U svojoj spomenutoj recenziji (III, 2 d) I. Kozelj donosi sud jednog od »najvažnijih« modernih tomista, Dominiquea De Pettera, o tomu kako treba shvatiti Tominu metafiziku: »Metafizički dokaz (za Božju egzistenciju) je dokaz iz prigodnosti svega, što jest, a ne dokaz iz prvotnog i vremenskog po-

stanka svijeta, ma da ga spontana misao dosta često prikazuje baš u tom obliku. Formalno on nema ništa zajedničkoga s intra-mundanim redom u slijedu stvari i s odnosima horizontalne ovisnosti, koji ih međusobno povezuju. Metafizička ovisnost je naprotiv vertikalna ovisnost o Biću transcendentnom s obzirom na čitav intra-mundani red, i od koga ovaj (tj. intra-mundani red) sa svim što obuhvaća, ovisi — i obzirom na svoj početak — zato, jer o njem njegovu opstojnost ovisi u svakom trenutku njegovog vremenskog zbivanja. Prisutnost Boga Stvoritelja u svijetu, kakvu traži metafizički dokaz, nije više potrebna, ni stvarnija ni efikasnija u prvom času opstojnosti svijeta, no u svim slijedećim časovima.«

Što se tiče ostvarenih »putova« sv. Tome, to je sve doista točno; međutim sv. Toma drži, da bi ipak »najefikasniji« *metafizički* put bio onaj koji bi mogao početi od postavke nužnog početka postojanja svijeta, ili bar nužnog početka gibanja u njemu, ali o tomu Tominu »torzu« nije riječ, kad treba odgovoriti na pitanje što je misao »drugog puta« sv. Tome.

(Uzred rečeno, čini mi se doista nekako čudnim, kako rezensent nije zapazio, da ja u recenziranim radnjama naglašenom pažnjom prikazujem »put sv. Tome«²⁰, u skladu s gore navedenim riječima De Pettera, da bih od toga razlikovao »Put modernih tomista« i »Naš put«, tj. svoj put.)

d) O pitanju što je srčika Tomine usporedbe niza čekića što kuju jedan poslije drugoga, s nizom ljudi koji se rađaju jedan od drugoga

»Srčika primjera niza čekića ili dlijeta za beskonačnost uzroka per accidens jest: nepovezanost u aktualnom uzrokovanju jednog uzroka s djelovanjem bilo kojega prethodnog uzroka, ali pretpostavljaju se 'učinci' prethodnih uzroka«, kaže dr Budrović (62). — Vidi Tomine riječi prije (II, 3/f).

Srčika te usporedbe po našem je mišljenju ova: s onim što je na prvi pogled *jasnije*, tj. neovisnost akcije svakog čekića o akciji predašnjeg čekića — pojašnjava se i ističe ono što je na prvi pogled manje jasno, tj. neovisnost akcije svakog oca ukoliko rađa, o akciji onoga od koga je i sam rođen. — To Toma izričito kaže: »kao što majstor *rađi* mnogim čekićima... čovjek *rađa*...«.

Međutim, naš autor drži, da u srčiku usporedbe spadaju i usporedbe učinaka tih dviju akcija, o čemu Toma ne govori, ali se to, kaže, prešutno pretpostavlja; to po mom mišljenju nikako ne stoji, nego baš suprotno: Toma je šutnjom eliminirao iz usporedbe ono što mu nije za usporedbu trebalo (kao kad se reče, da je platno bijelo kao snijeg, a šutnjom se eliminira hladnoća snijega).

Garrigou-Lagrange stvar točno, drastičnom jasnoćom prikazuje tako, što akcija čekića i nema druge posljedice nego zvonjavu nakovnja (bruit de l' enclume)²¹ koja nestane čim čekić prestane kovati.

Ipak, ako bi se stvar uzela onako kako je uzima Budrović, time bi se došlo vrlo blizu mojoj postavci da je evolucija niz srednjih uzroka, što naš autor i tvrdi, a to ga opet dovodi do druge tvrdnje, da je evolucija niz »per se« (str. 63) povezanih uzroka, čime, po našem mišljenju, upravo kompletira svoj raskorak sa sv. Tomom, koji niz ljudi rođenih jedan od drugoga (evolucionij niz) nikada ne naziva nizom »per se« povezanih uzroka, nego uvijek samo nizom »per accidens« poredanih uzroka.

●
²⁰ J. B. Marušić, *Teodicejska slikovnica*, Split, 1963, str. 10 i sl.; tu ja naročito pažnjom naglašavam, kako »Teodicejske ljestve sv. Tome su niz uzrokovanih uzroka (a ne niz prouzrokovanih uzroka«, pošto sam (»zahvaljujući divnom bogatstvu našeg jezika«, str. 8) uveo novu terminologiju, po kojoj De Petterovu vertikalu nazivam nizom »uzrokovanih uzroka«, a horizontalu nizom »prouzrokovanih uzroka«.

²¹ P. Fr. R. Garrigou-Lagrange, *Dieu, Son Existence et sa Nature*, onzième édition, Paris 1950, str. 77.